

BOŽIĆNI OBIČAJI I PUČKA POBOŽNOST

DUNJA RIHTMAN – AUGUŠTIN
 Institut za etnologiju i folkloristiku
 41000 Zagreb, Kralja Zvonimira 17

UDK 398.332.41
 Izvorni znanstveni članak
 Primljeno 8.X.1991.

Svako se istraživanje božićnih običaja obično već na samom početku sučeljava s pretkršćanskim supstratima. Autorica ipak ne drži da istraživanje tih supstrata i kasnije kristijanizacije može otkriti pučku pobožnost jer su pojedini simboli, rituali i običaji božićnog ciklusa tijekom vremena promijenili značenje i još ga uvijek mijenjaju. Služi se stoga opisima protoka Božićnoga dana i skicom pučke filozofije vezane uz Božić iz pera duhovnika don Frane Ivaniševića, koji je na početku stoljeća opisao narodni život u Poljicima. Božić se iskazuje kao međaš svakodnevice, ali i kao etičko mjerilo. Potvrđuje se hipoteza o povezanosti pučke pobožnosti i pučke etike.

Za etnologiju je opće mjesto kad kažemo da se u božićnim običajima kriju tragovi brojnih pretkršćanskih vjerovanja. Ipak, oni plijene istraživača koji ne može a da se s njima ne pozabavi. Pretkršćanski je supstrat sadržan u svim glavnim znakovima božićnih narodnih običaja: u zelenilu jednako kao i u darivanju, u paljenju vatre i svijeća jednako kao i u ophodima različitih skupina i njihovom nazivu koledari, tako sličnom nazivu odgovarajućega rimskoga praznika - kalenda (v.Schneeweis, 1925:205). Povijest Božića i određivanja njegova datuma na dan 25. prosinca povijest je političkih odnosa pobornika Mitrinoga kulta s jedne strane i kršćana s druge. Shvaćanje pak Božića i Nove godine kao blagdanskoga para, o čemu govore neki suvremeni istraživači, i što se u nas u doba socijalizma posebno izrazilo, a izvrsno je to osvijetlila Lydia Sklevicky, povijesno vodi do onih vremena kad je po crkvenim terminima na dan Božića počinjala nova godina.

Moderna etnologija, naravno, jedva da se može zalagati za istraživanja kontinuiteta koji se gotovo nikada i ne može dokazati. Složit ćemo se s Ingeborg Weber-Kellerman, da naše hipoteze u istraživanju Božića na mogu polaziti od pretpostavke kontinuiteta, ali da isto tako ne mogu posve zanemariti pretkršćanski supstrat. Kako konstatira spomenuta autorica (Weber-Kellerman, 1978:17), kristijanizacija nije posve ugasila nekršćanske običaje, ali se ni nekršćanski elementi ne mogu dokazivati u nekom kontinuitetu. Jer božićno zelenilo nam više ne označuje pobjedu mlade vegetacije nad zlim silama zime nego, naprimjer, božićno je drveće znak božićnoga obiteljskoga okupljanja ali i komercijalnih aktivnosti pri kraju godine.

Drugi istraživači poput Claude Lévi-Straussa ne misle uopće na potrebu utvrđivanja povijesne povezanosti. Tako taj veliki francuski etnolog govoreći o Djedu Mrazu nespутano prelijeće vrijeme i prostor, a u analizu uvodi vjerovanja u duše mrtvih i indijanske katchine.

No za mene se ovdje postavlja pitanje o istraživanju pučke pobožnosti: ako je pretkršćanski supstrat Božića još uvijek na neki način prisutan, ako je, opet,

kristijanizacija Božića, provođena tijekom dugih stoljeća, i to nerijetko restriktivno u obliku zabrane badnjaka ili božićnih gozbi, i svijeća ili pak koledarskih ophoda i mnogih drugih elemenata narodnih običaja, učinila svoje - u čemu se sastoji pučka pobožnost vezana uz rođenje djeteta, sina božjega?

I što je to uopće pučka pobožnost?

Možda je dobro da se upitamo o značenju te sintagme upravo u vrijeme kad u hrvatskoj etnologiji počinjemo otkrivati to zanimljivo i važno područje etnološkoga istraživanja.

Ponajprije, po mom mišljenju, potrebno je odvojiti suvremeno istraživanje pučke pobožnosti od nekadašnjih poimanja vjerovanja i praznovjerica. Pretpostavljalo se obično jednu (katoličku) vjeroispovijest, a pučki su oblici shvaćani kao njezine devijacije. Naše pak istraživanje moralo bi imati u vidu mogućnost pučke pobožnosti vezane uz različite vjerske sustave, a ne samo kršćanski ili katolički. Usto pojedini oblici vjerovanja i »praznovjerja« morali bi biti promatrani u cjelini narodne kulture, a ne samo kao trag poganstva.

Bila bi također zablude kad bismo pučku pobožnost promatrali tek kao otklon od određene religije. Kako kaže Gotfried Korff (1986:54):

»Doista, bila bi to sužena perspektiva kad bismo oblike pobožnosti zamjećivali pod pragom institucionalizirane vjere, a pučke kultove i rituale samo kao proizvode procesa popularizacije. Time što su uključeni u povijesne konstelacije svijeta oni nisu izloženi samo impulsima malih sredina i velike političke povijesti, nego su u njih utisnute dugotrajne mentalne strukture.«

Nadalje, upotrijebila sam odrednicu pučka, a ne narodna pobožnost. Iako time ne odustajem od nacionalne karakterizacije toga fenomena smještam je u određeni socijalni sloj. Pojmom »pučka«, naime, označujem socijalni sloj, niži ili srednji, za razliku od onoga višega, koji ima moć. A pojam »narodna«, koji ovom prilikom kao da sam napustila, sadrži i sve dvojbe na koje je upozoreno prilikom »kritike« pojma narod u etnologiji. Osim toga sintagmom pučka pobožnost služi se i književno-povijesno istraživanje pučke književnosti koje se nerijetko bavi baš pobožnošću, kod nas i u Europi, naprimjer u Njemačkoj.

Vitimir Belaj se zalaže za etnološku disciplinu religijske etnologije kojoj bi jedan od ciljeva bilo utvrđivanje posebnih oblika hrvatske narodne pobožnosti.

Tome će zacijelo pridonijeti istraživanje pojedinih fenomena pučke pobožnosti na hrvatskom etničkom prostoru, pojava poput proštenja i prošteništa, zavjeta, poštovanja lokalnih patrona, narodne umjetnosti vezane uz nabožne teme, i to kako one likovne tako i književnih vrsta i glazbe.

Budući da zbog različitih razloga u nas dosad nije bilo istraživanja pučke pobožnosti, nemamo pregled tih fenomena ni na prostoru Hrvatske, ni u vezi s pojedinim religijama koje na tom području žive. Stoga možemo pozdraviti svako etnološko istraživanje toga tipa. Riječ je svakako o istraživanju objektivacija,

»kulturno objektiviziranih shema« pobožnosti (Daxelmüller, 1988:325). Ono može pokazati kvalitetu i mijenu tih shema u vremenu.

Ali moglo bi se dogoditi i nešto drugo. Naime, s obzirom na to da u sadašnje doba ljudi, u usporedbi s prilikama oko početka stoljeća, manje sudjeluju u takvim oblicima pučke pobožnosti, bilo bi moguće zaključivati kako pučka pobožnost kao fenomen dosta rapidno nestaje (usp. S. Zorić, 1991) i kako dolazi do posvemašnje sekularizacije. Ili bi se možda moglo reći kako sada, u postsocijalističkom razdoblju, kad utjecaj katoličke crkve jača do te mjere da gotovo postaje državnom, pa se čak i iz katoličkih redova čuju glasovi upozorenja, dakle da je u tom razdoblju porasla i pučka pobožnost. To očito jest, no ipak pitanje je da li je ona veća sad kad je vidljiva ili je bila veća onda kad je bila potisnuta i nezamjetljiva? Ni prva ni druga pretpostavka ne čine mi se sasvim točnom. Samo istraživanje objektivacija ili manifestacija pučke pobožnosti moglo bi nas, dakle, pošto istražimo velik broj proštenja i sličnih pojava, dovesti u slijepu ulicu.

Vrijeme je, stoga, da se zapitamo i o drugom dijelu sintagme s kojom se namjeravamo baviti, tj. o pobožnosti. Što je pobožnost i može li ona biti predmetom znanstvenoga istraživanja. Ako je u pučkoj pobožnosti sadržan emocionalni odnos čovjeka prema Bogu, onda se on ne može mjeriti. Takvu tezu zastupaju neki istraživači toga fenomena (Molitor, prema Daxelmüller, 1988:339).

Drugi, pak, smještaju istraživanje pučke pobožnosti u svakodnevicu i ne žele zaključivati samo na temelju kolektivnoga ponašanja nego ih zanima pojedinac i njegov odnos prema bogu i svetomu.

»Istraživanje pobožnosti nije moguće bez duhovno i društveno-povijesne analize pučkoga načina života. Zasjenjene strane svakodnevice, ljudske katastrofe poput rata, bolesti, smrti, boli i žalosti mogu biti bolji indikatori pobožnosti, oblika pobožnosti i mijene pobožnosti nego li slikoviti predmeti vjerske 'narodne umjetnosti' ili modne faze štovanja pojedinih svetaca«

(v. Daxelmüller, 1988:346).

Meni je, naravno, blizak stav onih etnologa koji smatraju da se pučka pobožnost može razabrati iz ljudske svakodnevice. Isti autor upozorava na još jednu komponentu pučke pobožnosti (Daxelmüller, 1988:346):

»Etnološko bavljenje s religioznošću društva mora uvelike paziti na to, kako čovjek unutar nekoga etički određenoga okvira shvaća svoj odnos prema Bogu i bližnjima i kako ga on za sebe samoga utemeljuje. Dosljedno tome riječ je o moralnom odnosu prema okolini, o shvaćanju promjenljive moralnosti i moralnog oblikovanja svakodnevice. Pritom je potrebno mnogo intenzivnije istraživanje individualne religioznosti, čemu služi autobiografski materijal.«

Vraćajući se božićnim običajima, rekla bih da su za istraživanja pučke pobožnosti vrlo značajni neki aspekti Božića koji su dosta dobro prikazani i dokumentirani u našoj klasičnoj građi o narodnom životu u Zbornicima za narodni život i običaje Južnih Slavena, ali su dosad zanemareni ili smatrani manje važnim u etnološkome istraživanju, ili u istraživanju pobožnosti.

Što je Božić u našem agrarnom svijetu? To je prvenstveno značajan međaš u godišnjem kalendaru: svakodnevnica je proticala, i još uvijek protiče, od Božića do Božića.

Nakon Badnjaka, dana koji se provodi posteći, ali u užurbanom radu, sam Božić je dan punoga mirovanja. Na Badnjak sve pripreme moraju biti dovršene do zadanoga roka, tj. do predvečerja kad će crkveno zvono oglasiti početak blagdana, a ljudi se povući u domove i ondje uz posnu, ali često obilnu večeru, obaviti bitne rituale: unošenje badnjaka, gdje je još uobičajen, unošenje slame i paljenje svijeće, kićenje kuće ili božićnog drvca, molitve. Tijekom cijeloga dana, od rana jutra, veliki dio poslova leži na ženama, koje moraju pripremiti obredne hljebove i ostalu hranu jer se na sam blagdan samo peče zaoblica, a malo se kuha. S posnom večerom i ritualima Badnje večeri situacija se stubokom mijenja: vodeću ulogu preuzimaju muškarci.

Osim polnočke na Božić se, po crkvenim pravilima, održavaju još dvije mise. Kako svjedoči građa u Zborniku za narodni život i običaje Južnih Slavena na polnočku su mahom odlazili mladi, a na ostale mise svi ukućani. Tada su se oblačili u posebnu prazničnu odjeću; čak nisu na polnočku i na misu na sam Božić odlazili u istoj odjeći (v. Lovretić, 1897).

Na Badnjak navečer i na dan Božića obitelji su okupljene i zatvorene u svoj krug što će ga narušiti tek prvi čestitar - polaznik. Ali naizmjenice se okuplja i seoska zajednica - na misama.

Uz Božić je vezan niz izreka moralnoga značenja. Izvanredan uvid u to omogućuje nam don Frano Ivanišević u svojoj monografiji o narodnom životu u Poljicima (1905:32-41). On opisuje kako se Božić slavi kao najveći praznik:

»Svi sveci i blagdani priko godine na stranu, a Božiću čast i slava najveća!«

Proslavlja se u crkvi, a u kući tako da se sprema obilje jela i pića. Tijekom godine se govori:

»Svega je bilo ka' na Božić«

Ako se za nekoga želi naglasiti da dobro jede, kaže se:

»Bolje se rani na petak nego drugi na Božić«,

ili:

»Šta mi je gore neg' na Božić, to sve patin«

Za nekog tko je siromašan, vrijedi izreka:

»Gladno i nevoljno, nije se ni na Božić omrsija ili ostrvnija«

Za potkrepu te izreke Ivanišević donosi sličicu iz seoske svakodnevice:

»Baš ove prošle godine prid Božić doša vanat (fante = rubač) porobit niku siromašicu za dug. Zabula (zapečati) joj kamenicu ulja, sudić vina, a zapiše prašca; sve to ona bidna 'ranila za Božić. Ža' joj bilo sve to izgubit, jer za drugoga

plaćala, ali joj najžalije, da pristupa Božić, a ne će se imat čin ni ouljenit ni omsrit ili ostrvnit na ti dan. Plakala je i navijala po dvoru: 'Čim ću jadna Božić dočekati?!'«

Ako je tko u dugovima, a šali se i dobre je volje, kaže se:

»Jadno mu veselje, ko je dužan i na Božić je tužan«.

Ako netko zbog posla ili drugih razloga izbiva iz doma, uvijek nastoji biti kod kuće na Božić. Za nekoga tko se skita govore:

»Ne ima ti njemu traga, nije ga ni na Božić doma«.

Za braću se kaže:

»Skladna braća i u petak mesa, a neskladna ni na Božić«.

Do Božića je trebalo izgladiti svađe, sukobe, pomiriti se s neprijateljem. Za smutljivca se ističe:

»Baš nije mu suđeno da žive u miru kad se ni na Božić nije smirija«.

Ako žena toga dana ljuti muža, navodi Ivanišević, on joj govori:

»Nemoj me činit ljutit i Boga vridat na ovi veliki dan, Božić je«.

U duhovnom svijetu tradicionalne zajednice Božić je mjera vrijednosti: mira, sloge, poštovanja doma i nadmoći muškarca te moralnog postulata nezaduživanja ali i obilja.

Sam božićni dan je dan mira i odmora. Ipak, ako je vjerovati duhovniku don Frani Ivaniševiću, u tom danu osim polaska na misu i molitve pri jelu malo je svetoga, ali su u svim djelatnostima prisutni spomenuti moralni pricipi:

»Poza ručkon i obidon izade se na ulice po sehu, ili pojde se u rodbinu vidit strice, ujce, zete i nazvat jin Božić. Neka ti je najveća rodbina i najveći prijatelj, na Božić se ne ide u drugoga na obid, Božić je za svakoga doma. I čobanče je dojedno kod kuće. Ko ima pismar, zapiva iz njega, drugi se maši gusala, kad je ružno vrime, da se ne more vanka. Je li lipi dan, mladi dočepaju se puške pa pucaju u nišan, niki se ubacuju kamenjem, a niki skaču na ledini, ko će koga priskočit. Malo postariji zapalu lulu, zamotaju se u kaput, izađu na ulicu, da se malo prosunčaju, razgovaraju se i gataju o vrimenu i litini.«

Ako se javlja misao o Bogu, to je najčešće u kontekstu gatanja, koje će uspjeti uz pomoć božju. Nastavljam citiranje Ivaniševićeva opisa Božićnoga dana:

»'Ala lipa dana, ka' da smo ga u Boga isprosili', jedan će - 'Bog da' ka'za svoj dan', pri'vatit će drugi.- 'Gleda' san jutros po olatrin, puno su sviće suzile, nije mi za' bilo ono vidit, kažu da će bit dobra litina, kad sviće puno suzu na Božić'.- 'Ali nije mi draga ona tišina u zoru', pri'vati drugi, 'kazivali su stari ljudi, da je uvik bolja litina, kad na Božić puše vitar'. Treći će: 'Ljudi moji, ne znan, šta će bit, ali nan je ove godine doša' Božić u mraku, a stara je besida: Kad je Božić

u mraku, teško ti ga i malon mravku».- 'Sve šta Bog 'tide, Bog, Bog', opet će oni prvi.- 'Dobra ti je!' svi će u jedan glas.«

Opis ovako završava:

»Božić kratak dan, sunce brzo umakne, svak odmiče kući na večeru. Ne triba ništa kuhat, priteklo od podneva pečenoga, kuvanoga, malo se popije, Bog se moli, užgu sviće na trojici i blaguje. Za večeron svake šale i inglende, ali ne mili se stat na nogu, jer se malo spavalo prošle noći, pa svak ide na vrime ligat«.

Moralno značenje Božića prenosi se i na Staru odnosno Novu godinu. Nekomu tko se inače ružno ponaša ili nekome tko je nešto skrivio, kaže se na Staru godinu:

»Pristani više, neka ti je to zadnja sa staron godinon, koja se više ne vraća, neka i tvoja zloća ne vrati se nikad više«.

Kako da na temelju ovih citata zaključujem o pučkoj pobožnosti. Da li da kao mjerilo posluži to što su Poljičani odlazili na mise i molili pri jelu na dan Božića i na ostale božićne blagdane i palili svijeće? Ili je njihovo ukupno ponašanje, kako ga opisuje don Frano Ivanišević, dio pučke pobožnosti koja sveti dan poštuje mirom i neradom, zadržavanjem u obiteljskoj sredini, obilnijom hranom i nagađanjem o plodnosti buduće godine? Kao međaš svakodnevice Božić je također mjera mnogih (kršćanskih) pučkih etičkih načela.

U tim obrisima pučke pobožnosti vezane uz Božić, kako sam ih ovdje natuknula, tinjaju minule epohe. Pučka je kultura prožeta kršćanskim, katoličkim naukom. Vjera pridonosi oblikovanju kulturnih oblika.

U vremenu, međutim, pobožnost se mijenja pa je tako zacijelo pučka pobožnost današnjih Poljičana drukčija od one u Ivaniševićevo doba. Ali, čini mi se, da se ni današnju pučku pobožnost, a osobito onu u prošlosti nije moguće shvatiti ne promatramo li je u životnom kontekstu svakodnevice.

Zaključit ću jednom preporukom povjesničara Edwarda P. Thompsona (prema Korff, 1984:55):

»Skupljanje, klasifikacija i usporedba pukih oblika, kojih je kontekst apstrahiran, neumoljivo vodi 'Zlatnoj grani'. Samo ako oblik ponovno uvedemo u njegov kontekst, moći ćemo utvrditi društveno značenje, a usporedbe i suprotstavljanje oporbi osvjetlit će predmet našega istraživanja«.

LITERATURA

Daxelmüller, Christoph: Volksfrömmigkeit, u: ur. Rolf W. Brednich, *Grundriss der Volkskunde*, Reimer Verlag, Berlin, 1988, str. 329-351.

Ivanišević, Frano: Poljica. Narodni život i običaji, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 10, Zagreb, 1905, str. 181-307 (Božić str. 32-41).

Korff, Gotfried: Volkskundliche Frömmigkeits- und Symbolforschung nach 1945, u: W. Brückner, G. Korff, M. Scharfe, *Volksfrömmigkeitsforschung, Ethnologia Bavarica* 13, München, 1986, str. 38-66.

Lovretić, Josip: Otok. Narodni život i običaji, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 2, Zagreb, 1897, str. 89-459 (Božić str. 390-394).

Schneeweis, Edmund: *Die Weihnachtsbräuche der Serbokroaten*, Wien, Verein für Volkskunde, 1925.

Sklevicky Lydia: Nova godina - od 'Mladog ljeta' k političkom ritualu, *Etnološka tribina* 11, Zagreb, 1989, str. 59-72

Weber-Kellerman, Ingeborg: *Das Weihnachtsfest. Eine Kultur und Sozialgeschichte der Weihnachtszeit*, Luzern und Frankfurt/M, C.J.Bucher Verlag, 1978.

Zorić, Snježana: *Obred i običaj*, Zavod za istraživanje folklor, Zagreb, 1991.

CHRISTMAS RITUALS AND POPULAR PIETY

Summary

Because of various reasons, not only political but also methodological, the research of public piety was neglected by Croatian ethnology. Ethnology was interested in beliefs and superstitions and was not able to articulate a more general view of popular piety. Two ways to follow appear possible in this moment. There is a possibility to collect data and make an inventory of objective facts such as processions, votives and other expressions of religious life in Croatia. There is another possibility of ethnological research, namely to try to discover the essence of public piety, i.e. the relationship of man to God and to nature in concrete everyday situations.

The present paper is an attempt to discern main traits of popular piety in a community. It is based on material on folk life and customs in rural area of Poljica near Split published by a catholic priest Frano Ivanišević in 1905. Christmas customs and the description of events on Christmas day enable us to perceive popular piety which is Christian in a specific way and which is connected to values and ethics of the community.